

Розділ 5

Українська інтелігенція на Соловках (репресоване відродження)

На відстані 65 кілометрів від материка, на 65-й паралелі північної широти знаходиться в Білому морі Соловецький архіпелаг (сучасна Архангельська область, РФ), який складається з низки островів. Він розташований у північній частині Онезької губи за півтори сотні від Полярного кола. Найбільший острів — Великий Соловецький (завдовжки 25 км і завширшки 16 км) — решта островів, серед яких Анзерський острів, менші за розмірами. Ще до заснування Соловецького монастиря Анзерський острів був пристанищем для суден промисловиків і торговців, про місцеві рибальські тоні й солеварні відомо з XVI ст. В XVI ст. на узбережжі затоки — Троїцької губи — збудовані перші дерев'яні культові споруди. На місці кам'яної церкви, збудованої в той час, через сто років споруджений новий восьмигранний храм. Храм і прибудований до нього двоповерховий келійний корпус (1801–03) склали архітектурний комплекс Троїцького скиту. За чотири кілометри від Троїцької губи на горі Голгофа (107 м. над рівнем моря) в XIX ст. монахи заснували чернече поселення — Голгофо-Розп'ятський скит. Перша церква в поселенні збудована в XVIII ст., в 1828 р. споруджена п'ятиглава Церква Розп'яття (заввишки та завдовжки понад 30 м.), яка вінчає г. Голгофу. На схід від затоки збереглася цікава історична пам'ятка — так зване містечко Петра 1. Це десятиметрова тригранна піраміда, яку заради забави склали з дикого каменю російські вояки влітку 1702 р., коли поблизу Анзера стояла на якорі царська флотилія. З трьох штучних пірамід до наших днів залишилися одна [1].

Наприкінці XV ст. на Соловках (Секірна гора) заснований чоловічий монастир Св. Зосима, Саватія і Германа. В 1582-94 рр. збудована Соловецька фортеця, яка відноситься до регулярних фортець, розрахованих на кругову оборону з використанням артилерії [2]. З XVI ст. Соловки стають форпостом Московії, а пізніше Російської імперії на Далекій Півночі. На вершині гори в 1860 р. споруджена двоповерхова мурована церква Архангела Михаїла і Вознесіння, яку в 1930-ті роки перетворили на штрафний ізолятор. Монастир був не тільки „обителлю”, в якій спасалися у суворому посту й молитвах православні подвижники, а й місцем, де тримали злочинців проти московської віри й держави [3].

На острові Анзер містився один із так званих політичних скитів, знаходився табірний пункт „Анзер”, де за часів масових репресій утримували політичних в'язнів, які жили в бараках, землянках, холодних келіях [4]. В тридцять років двадцятого століття на Соловках був створений табір особливого призначення

(СЛОН), з 1937 р. — в'язниця, де відбували покарання відомі українські діячі, звинувачені у контрреволюційній діяльності [5].

Важливу роль у галузі національних відносин відігравала політика „коренізації”, офіційно запроваджена в 1923 р. 12 з'їздом РКП (б). В Україні за нею закріпилися назва „українізація”, яку, на думку вітчизняних науковців, зокрема Я. Дашкевича, більш доцільно вважати дерусифікацією. Ця політика виходила з того, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну та культурну нерівність між російськими і неросійськими народами. Саме тому було вирішено прискорити розвиток неросійських республік, передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. В той же час радянська політика „коренізації” для більшовицького керівництва була лише вимушеним заходом, одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Намагання центру зміцнити свій вплив в Україні зустрілося з прагненням національно свідомих сил протистояти тиску централізаторської політики, зберегти своє національне обличчя. Оскільки декларовані гасла „українізації” відповідали настроям і прагненням, які виявилися в ході національної революції 1917–1921 рр., вона була загалом прихильно зустрінута в українському суспільстві і сприяла піднесенню національної самосвідомості.

„Українізація”, яку проводили національні уряди, була однією із складових мети, до якої вони прагнули у своїй державотворчій діяльності. За короткий час перебування при владі національних урядів українська мова стала мовою законодавства, адміністрації, були створені національні військові підрозділи, взято курс на „українізацію” освіти, значно зросло число періодичних видань українською мовою, зроблені перші кроки для забезпечення розвитку української літератури, театрального мистецтва, науки. На початок 1930-х років російські театри були фактично витіснені з України. Центральні театральні приміщення перейшли до українських труп. Значний прорив відбувся у книговидавничій справі, зростанні українського періодичного друку. На 1 листопада 1925 р. російські газети мали тираж лише 369 тис., а українські сягнули 439 тис. [6] Значні досягнення були у науковій сфері — передусім це стосувалося гуманітарної сфери — історичних, економічних, демографічних й географічних досліджень [7]. Цьому сприяла діяльність наркома освіти УСРР М. Скрипника, який вважав, що Україна повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво. Він виявив надзвичайну активність у ході запровадження національної політики в освіті, особливо в мовній політиці, підготовці та ухваленні українського правопису. Не залишилися поза увагою наркома освіти УСРР українці за межами України, його стараннями на території Російської Федерації було створено близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи [8].

Звичайно, така діяльність М. Скрипника в національній політиці викликала шалений опір з боку центральних органів влади. Об'єктом атаки під час проведення кампанії боротьби із „скрипниківщиною” став насамперед Наркомат освіти та вся система культури, освіти та науки. Протягом лише 1933 р. в

обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами змінено 100 % керівництва, в районних — 90%, всі вони були піддані різним формам репресій. Серйозно постраждала Всеукраїнська академія наук, в першу чергу Інститут наукової мови, серед співробітників якого поширилися пошуки націоналістів. Не було сфери, в якій би не вели жорстоку боротьбу проти „націонал-ухильництва” чи „націоналізму”. Тотальної чистки зазнали Наркомат юстиції, видавництво „Української радянської енциклопедії”, Палата мір і вагів, кіностудія, музеї багатьох міст України, Київське музейне містечко, бібліотеки республіки, Геодезичне управління, Державні курси українізації ім. К.Маркса, Інститут української культури ім. Д.І. Багалія, Інститут ім. Т.Г.Шевченка, Інститут радянського права у Харкові та інші культурні та наукові установи. До постановки заборонили 200 „націоналістичних” творів і 20 „націоналістичних” перекладів світової класики. У жовтні 1933 р. було усунуто від керівництва театром „Березіль” Л. Курбаса, в грудні він був заарештований і звинувачений в участі в „Українській військовій організації” [9]. 1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників, лише за період з грудня 1932 р. по травень 1937 р. репресовано 71 українського письменника. На думку деяких дослідників, під час сталінських беззаконь, репресіям піддано близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні, більшість з них загинули у тюрмах і таборах так і не дочекавшись свободи [10].

Головне вістря індустріалізації, забезпечення промислових центрів робочою силою, продовольством, тогочасним сучасним устаткуванням, яке можна було придбати за кордоном на кошти, отримані від продажу хліба, було направлене проти села. Терор голодом 1932–1933 рр. став передвісником великого терору в Україні, в жорнова якого потрапили мільйони людей. Вбивство С.М. Кірова в листопаді 1934 р. знаменувало новий етап у літописі репресій. Його жертвами стали представники української інтелігенції. Нагнітання атмосфери загальної істерії, формуванню загальної громадської думки в країні повинні були служити сфабриковані органами НКВС справи „Українського національного центру” (1932), „Української військової організації” (1933 р.), „Об’єднання українських націоналістів” (1934 р.), „Контрреволюційної боротьбистської організації” (1935 р., 1937 р.), „Української контрреволюційної націоналістичної організації” (1936 р.), за якими проходили представники української інтелігенції, діячі партійного і державного керівництва.

В Києві у найкоротші строки було викрите т. зв. „Об’єднання українських націоналістів”, на меті якого було повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів. 18 грудня 1934 р. членам „української групи терористів”, серед яких були письменники, політичні діячі, митці, був винесений вирок. З 37 осіб було засуджено до розстрілу 28 [11]. На додаткове слідство були направлені справи А. Крушельницького, Ю. Бачинського, В. Мисика та ін. У березні 1934 р. розпочате попереднє слідство у справі відомого письменника М. Вороного, котрому інкримінувалась участь не тільки в уряді Української Народної Республіки, а й „Українському національному центрі”. На початку грудня 1934 р. органами НКВС України були проведені арешти у справі

т. зв. „Контрреволюційної боротьбистської організації”. Серед заарештованих і засуджених до різних термінів позбавлення волі були сімнадцять чоловік, у тому числі Г. Епік, Л. Ковалів, О. Ковінька, М. Куліш, М. Любченко, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін. Традиційними були звинувачення засуджених у „контрреволюційній та троцькістській агітації”. В умовах розгортання масової кампанії по боротьбі з „класовими ворогами” удосконалювався репресивний апарат, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювало його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи. Списки осіб, що підлягали репресіям, у відповідності з наказами НКВС СРСР від 30 липня, 11 серпня та 20 вересня 1937 р. розглядалися „трійками” і „двійками” у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальників обласних управлінь НКВС спільно з прокурорами республіки чи областей. Існував також порядок розгляду справ без виклику звинувачених та свідків до суду т. зв. „вищою двійкою” за участю голови Верховного Суду СРСР та Прокурора СРСР. Розправа з колишніми противниками, опозицією, будь-яким інакомисленням стали в цей період буденним явищем [12].

Протягом 1937–1938 рр. в Україні заарештовано 267579 громадян [13]. За деякими даними, з весни 1937 р. внаслідок різних операцій НКВС в таборах опинилось 700–800 тис. осіб [14]. Величезну кількість ув’язнених перевели до розширених таборів — монстрів, збільшили лісозаготівлі, які не потребували високої кваліфікації в’язнів і водночас охоплювали значну їх кількість. До „першочергових об’єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВС” було віднесено будівництво тюремних корпусів для утримання засуджених [15].

Велика кількість представників української інтелігенції — політиків, учених, письменників, діячів культури, священослужителів — була вислана на північ до Соловецького концтабору. 1937 р. став переломним у долях багатьох в’язнів українців. Українці перебували на особливому обліку серед соловецьких в’язнів і були об’єктом окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу, зокрема секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення НКВС [16]. З початком 1937 р. у документах НКВС з’являються повідомлення про „контрреволюційні” організації в’язнів у таборах, що готували „терористичні акти проти вождів партії та уряду”. В одному документі йшлося про існування „фашистської” організації на Соловках. У багатьох в’язнів сталінських таборів терміни ув’язнення добігали кінця найближчим часом. Необхідно було прийняти рішення, що робити з в’язнями, адже їхній вихід на волю був небажаний. Вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи та про табірні умови. Страту в’язнів СТОНу обумовила спеціальна директива наркома внутрішніх справ СРСР, прийнята 16 серпня 1937 р. Московське керівництво ухвалило рішення про проведення у двомісячний термін операції по репресіям найбільш активних контрреволюційних елементів, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську й бандитську діяльність, ведучих в тюрмах активну антирадянську діяльність, формальним приводом для чого стало створення нових справ, тепер уже „табірних” [17].

У документі, складеному навесні 1956 р., йдеться про механізм, за яким здійснювалися репресивні акції проти соловецьких в'язнів: „Щодо осіб, які перебували в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ, попереднє розслідування не проводилось, а їх питання за агентурними даними, або за довідкою по старій слідчій справі виносилось на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення” [18]. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько-терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації „Всеукраїнський центральний блок”, було вивезено на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап — 1116 в'язнів — було вивезено в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. було знищено 1116 осіб (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ — Повенець [19]. Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група українців — М. Зеров. М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та ін. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік [20]. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені і поховані за роки репресій сотні тисяч людей.

509 соловецьких в'язнів, серед яких теж було багато відомих українців, були розстріляні в січні 1938 р. у пустощі Койранкангас поблизу Токсово (на північ від Санкт-Петербурга, РФ) [21]. У цьому етапі СТОНу були письменник В. Вражливий-Штанько, журналіст М. Любченко, літературознавець М. Нарушевич, викладач Київського університету А. Лебідь, професор-медик В. Удовенко.

Багато років символом політичних репресій були й донині залишаються Соловки. Табір на островах ліквідовано в 1939 р. Винятково важливу роль у розгортанні процесу реабілітації жертв політичних репресій відіграли XX з'їзд КПРС, а також прийняті згодом політичні і правові рішення. Відповідно до них на початок 1962 р. в Україні було переглянуто 64181 справу, число громадян, яким повернуто добре ім'я, становило 113160 чоловік [22]. На жаль, подальший процес реабілітації громадян дещо загальмувався. Лише в умовах незалежної Української держави відкрилася можливість для об'єктивного дослідження однієї з найбільш трагічних сторінок нашої історії. 12 лютого 1997 р. робоча колегія Міжнародного товариства „Меморіал” прийняла рішення про проведення в 1997 р. Днів пам'яті, присвячених 60-літтю „великого терору” 1937 р. в СРСР.

Зеров Микола Костянтинович — літературознавець, перекладач, поет, педагог. Народився 1890 р. в м. Зіньків на Полтавщині. Про початок навчання Зеров подає подробиці в автобіографії, датованій 24 лютого 1924 р.: „Учився спочатку в городській школі, під батьковою ферулою, досить суворою — в одній групі з Павлом Губенком (котрий тоді ще не був Остапом Вишнюю), Михайлом Тархановим (відомим московським художником-графіком) та Сергієм Подгаєвським — маляром бурлюківської банди і футуристом.” [23]

М. Зеров навчався в Охтирській гімназії (1900-1903), а досягши тринадцятилітнього віку вступив до 1-ї Київської гімназії, яка вважалася одним із найповажніших навчальних закладів. Після закінчення гімназії 1908 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, під

час навчання в якому написав працю про літопис Г. Граб'янки, відзначену спеціальною медаллю [24]. 1914–1917 рр. викладав у чоловічій і жіночій гімназіях м. Златополь (нині в складі м. Новомиргород). При чоловічій гімназії був організований гурток прихильників письменства, який видавав збірники „На пути к искусству”, в якому було вміщено один з перших перекладів М. Зерова — „Антична медаль” з Леконт де Лілія [25].

1917–1920 рр. викладав латину і був секретарем педагогічної ради у 2-й Українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Від березня 1919 р. до початку 1920 р. редагував бібліографічний журнал „Книгар”, за його підписом вийшли числа 19–31. Микола Зеров входив до елітарного гуртка діячів української культури, що об'єднувалися навколо Георгія Нарбута. До нього входили В. Модзалевський, Л. Курбас, П. Тичина, які друкувалися в „Літературно-науковому віснику”. Тут були надруковані перші переклади М. Зерова з Вергілія, Овідія й Бодлера. В 1920 р. у видавництві „Друкар” вийшла в світ його „Антологія римської поезії” з перекладами з Вергілія, Катулла, Горация, Пропорція, Овідія й Марціала.

Від жовтня 1920 р. до початку 1923 р. викладав у Баришівській соціально-економічній школі, від жовтня 1923 р. по осінь 1934 р. — професор української літератури Київського інституту народної освіти — КІНО (так звався тоді Київський університет), 1 жовтня 1930 р. — завідувач кафедри української літератури. Від жовтня 1930 р. до жовтня 1933 р. — професор Київського інституту лінгвістичної освіти, де з осені 1932 р. призначений завідувачем кафедри теорії та історії перекладу [26].

Крім викладання в КІНО, М. Зеров читав лекції в 2-й торговельно-промисловій школі (до грудня 1926 р.), Київському кооперативному технікумі (до травня 1925 р.), вів спецкурси з української літератури в Київському археологічному інституті (1924 р.), залізнично-експлуатаційному технікумі (грудень 1925 р. — вересень 1928 р.), вечірньому освітянському університеті (1931–1933 рр.). Лекції він читав артистично, спеціально вправляючись в ораторському мистецтві.

Крім педагогічної роботи М. Зеров займався науковими дослідженнями, перекладами з давньоримської, західноєвропейських та російської мови. Коло наукових інтересів М. Зерова надзвичайно широке. Автор статей про П. Куліша, А. Свидницького, М. Старицького, Лесю Українку, Ю. Федьковича, М. Черемшину, Я. Щоголіва та інших письменників ХІХ ст., які друкувалися у вигляді передмов до видань „Книгоспілки”. Частина з них увійшла до збірника „Від Куліша до Винниченка” (1929 р.), були підготовлені дві книжки — з 1861 р. до 1900р., і з 1900 р. до 1917 р. [27] Видав начерки курсу „Нове українське письменство” (вип. 1, 1924 р.) та записи лекцій „Українське письменство ХІХ в.” (1928 р.). Нариси про сучасних йому письменників В. Еллана, М. Рильського, В. Сосюру, П. Тичину увійшли до книги „До джерел” (1926 р.). Вважався ідейним лідером літературної групи неокласиків (М. Драй-Хмара, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович).

27 квітня 1935 р. Микола Зеров був заарештований і звинувачений разом з М.М. Вороним, А.Д. Лебедем, Б.К. Митькевичем, П.П. і Б.К. Филиповичами у

приналежності до терористичної організації, за що було призначено покарання до 10 років ВТТ [28]. Табірний стаж М. Зерова рахувався від 16 травня. Після кількаденного перебування у сумнозвісній Медвежій Горі (Біломорсько-Балтійський канал), він був переведений до Соловецького табору. Разом з ним там перебували М. Ірчан, О. Слісаренко, Г. Епик, Лесь Курбас. Спочатку його влаштували прибиральником господарчих служб, потім перевели до табірної бібліотеки в якості бібліографа, де він навіть читав лекції. Вночі, від одинадцятої години до п'ятої ранку, коли в'язні спали, він сидів у кутку біля нар і перекладав римських поетів, зробив кілька перекладів О.С. Пушкіна [29]. Серед книг йому трапився власний переклад „Бориса Годунова”, який був виданий в Києві за підписом Б. Петрушевського (1937 р.) [30]. Читав „Енеїду” Вергілія у власному перекладі, охоче допомагав всім вивчати латинську мову. Учений і поет він творив навіть в табірних умовах, вражаючи всіх своєю ерудицією, незламним духом. Влітку 1937 р. багатьох в'язнів, у тому числі М. Зерова перевели з табору до новозбудованої тюрми. Книги і всі папери, у тому числі рукопис були конфісковані, заборонено користування читальною і бібліотекою, які були закриті [31].

Згідно рішення особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. страчений у урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (нині місто Республіки Карелія, РФ) у проміжок від 27 жовтня до 4 листопада 1937 р. [32]

Епик Григорій Данилович — письменник, драматург. Народився 1901 р. в с. Кам'янка під Катеринославом у робітничій сім'ї. Освіта обмежилася сільською школою. Працював у залізничних майстернях, в конторі, відвідував „Просвіту”. Особливу роль у формуванні його поглядів відіграли „Кобзар” Т. Шевченка, твори Б. Грінченка, історичні романи Д. Яворницького. В роки громадянської війни пішов добровольцем до 1-го Новомосковського повстанського полку, але прослужив недовго, тому що захворів на тиф. По закінченню війни служив в міліції, Кам'янському ревкомі інструктором політпросвіти, був головою повітового виконкому, працював у культвідділі окружного партії на Полтавщині. Протягом 1924—1926 рр. очолював видавництво „Червоний шлях” у Харкові, а з 1933 р. цілком присвятив себе творчій праці. Г. Епик був членом літературної групи „Плуг”, але з кінця 1925 р. порвав з нею і перейшов до ВАПЛІТЕ, де став однодумцем М. Хвильового, М. Куліша. М. Ялового. У повістях „Восени”, „Без ґрунту” він різко критикував комуністів-переродженців, бюрократів. В романі „Перша весна”, який побачив світ у розпал суцільної колективізації 1931-го, показав опір селянства цій антинародній політиці.

З кінця 1920-х років розпочалася розправа над представниками національної інтелігенції. Під час чистки партійних лав у червні 1934 р. його виключено з КП(б)У за „опір лінії партії в літературі” й „підтримку націоналістичних елементів”, а через п'ять днів його взяли під варту [33]. Епик проходив за справою „контрреволюційної боротьбистської організації”, яка нібито замислювала терор проти партії та уряду УСРР. Під тиском слідства морально надломлений письменник „зізнався”, що був членом „української контрреволюційної націоналістичної організації, що мала завдання боротися з радянською владою, аж до

індивідуального терору...” [34]. Він був засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання письменник відбував на Соловках. Прагнучи хоч якось домогтися поблагливості він почав писати твори на тему колективізації і боротьби з куркульством, але ці твори на злобу дня були піддані різкій критиці членів літературного гуртка політичних в’язнів. Не допоміг навіть надісланий до Москви текст новел „Соловецкие рассказы”, після чого у письменника наступила глибока депресія. 3 листопада 1937 р. Г. Епіка страчено в урочищі Сандармох [35].

Ірчан Мирослав (справжні прізвище, ім’я та по батькові — Баб’юк Андрій Дмитрович; ін. псевдоніми — Абба, Б’юк, Ропша та ін. — поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст, історик, видавець. Народився 1897 р. в с. П’ядики (нині село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). Із семи років почав складати пісні. Навчався в коломийській гімназії, у 1914 р. закінчив учительську семінарію у Львові, тоді ж став друкуватися. Від початку Першої світової війни 1914 р. пішов добровольцем до Легіону українських січових стрільців. 1917 р. видав у Львові першу книгу нарисів і новел „Сміх Нірвани”. В лютому 1920 р. перейшов з Української Галицької армії до Червоної армії, де служив у складі 1-ї галицької бригади УСС. 1922–1923 рр. вчився в Празькому університеті, з осені 1923 р. — у Вінніпезі (Канада) редагував прокомуністичні журнали „Робітниця” і „Світ молоді”, активно друкувався. Секретар філії літературного об’єднання „Гарт”, засновник і режисер робітничо-театральної студії. 1929 р. повернувся в Україну. В Харкові очолив літературне об’єднання „Західна Україна”, редагував його однойменний орган і журнал „Сільський театр”. Працював над історією канадського робітничого руху. Заарештований в 1933 р. як „агент німецького фашизму” за контрреволюційну діяльність в Західній Україні. Автор близько 25 книжок прози, 13 п’єс, у тому числі 2 — для дітей, спогадів “Трагедія 1 травня” (1923 р.) і “В бур’янах” (1925), віршів, літературознавчих статей та перекладів з німецької, польської, чеської та російської мов. Твори Ірчана було заборонено видавати, а вже видрукувані вилучалися з бібліотек. Улітку 1934 р. в Соловецьких таборах перебував Л. Курбас і М. Ірчан. З ініціативи табірної адміністрації місцева культвиховна частина спробувала залучити їх до громадсько-масової роботи. Вони брали участь у клубній роботі і виконували роботу лісових сторожів [36]. Страчений в урочищі Сандармах. Реабілітований в 1956 р. [37]

Куліш Микола Гурович (5.12.–3.11.1937) — видатний український драматург, публіцист, громадський та культурний діяч. Народився 1892 р. у с. Чаплинка Таврійської губернії (нині с-ще Херсонської обл.). Навчався в народній школі, з 1905 р. — в Олешківському (нині м. Цюрупинськ) 8-класному училищі, з 1908 р. — у гімназії, де почав писати сатиричні твори. Учасник Першої світової війни, після закінчення 1915 р. Одеської школи прапорщиків воював на передовій. Учасник революційних подій і громадянської війни в Україні. З лютого 1918 р. — голова Ради робітничих і солдатських депутатів в Олешках. Після демобілізації керував органами народної освіти в Олешківському повіті, редагував газету „Червоний шлях” у Зінов’євську (нині Кіровоград). Від 1921 р. — на цивільній службі в народстві, з кінця 1922 р. — інспектор шкіл в Одесі.

1924 р. опублікував п'єсу „97”, в якій розповів про голод 1921–22 рр. на Херсонщині. Постановка цього твору та п'єси „Комуна в степах” (1925 р.) на харківській сцені принесли Кулішу успіх і загальне визнання. 1925 р. був запрошений О. Шумським до Харкова на посаду інспектора Наркомосу УСРР. Переїзд до столиці дав новий поштовх творчості, тут він зблизився з М. Хвильовим, Л. Курбасом та іншими діячами української культури, став членом літературних об'єднань: „Гарту”, згодом „ВАПЛІТЕ” (1926–28 рр. — її президент), „Пролітфронту” (1929 р.). Засновник і член Українського товариства драматургів і композиторів (1926–1931 рр.), виступив одним із творців нового українського театру. Учасник театрального диспуту 1929 р., боронив Л. Курбаса як свого однодумця від нападок партійної критики. Творчою вершиною, найвищим досягненням М. Куліша стали п'єси, поставлені в театрі „Березіль” Л. Курбасом: „Народний Малахій” (1928 р.), „Мина Мазайло” (1929 р.), а також „Патетична соната” (поставлена О. Таїровим у московському Камерному театрі 1931 р.). Тема п'єс — облудність ідеалів комуністичної революції, пристосуванство і фальш міщанського середовища. „Патетична соната” (1929 р.) присвячена боротьбі трьох сил — комуністичної, білогвардійської і національно-патріотичної у 1917–1918 рр. Автор віршів, кіносценарію „Парижком”, близько 40 статей на культурно-освітню тематику, 15 п'єс, з яких 9 були поставлені за життя драматурга і згодом заборонені, 3 — заборонені репертуарним комітетом.

14 червня 1934 р. М. Куліш виключений з партії як контрреволюціонер, у грудні 1934 р. був заарештований у Москві. За звинуваченням у належності до Всеукраїнського боротьбистського терористичного центру був засуджений до 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією, яке відбував на Соловках. Хворий на туберкульоз, позбавлений права на прогулянки і медичну допомогу, Куліш був страчений в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Республіка Карелія, РФ) за вироком особливої трійки УНКВС Ленінградської області (постанова №87 від 9 жовтня 1937 р.) [38].

Курбас Лесь (справжнє ім'я та по-батькові Олександр-Зенон Степанович — актор, режисер театру і кіно, теоретик, організатор і реформатор українського театру, драматург, публіцист, перекладач, Народний артист УСРР (1925 р.). Народився 1887 р. у м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) в акторській родині. Після домашнього навчання й підготовки до школи склав іспити і був зарахований до 3-го класу Тернопільської української гімназії. Відвідував аматорський гурток в гімназії. 1906 р. побачила світ в „Літературно-науковому віснику” його перша публікація. Після закінчення гімназії 1907 р. вступив на філологічний факультет Віденського університету, де почав вивчати германістику і славистику. Водночас навчався в драматичній школі при Віденській консерваторії, відвідував вистави видатного трагіка німецької і австрійської сцени, першого актора Бургтеатру Й. Кайнца. У 1908 р. переїхав до Львова, де продовжив навчатися у Львівському університеті [39]. Восени 1909 р. організував власний драматичний гурток при Львівському університеті, 1911 р. деякий час студіював у Віденській драматичній школі. Влітку 1911 р. Курбаса було запрошено до гуцульського театру „Верховина” Г. Хоткевича, де він працював одним із режисерів [40].

В 1934 р. був заарештований видатний український режисер, реформатор театру Лесь Курбас, звинувачений в буржуазному націоналізмі. Він був відправлений на Соловки, де утримувався на загальних роботах [41]. Дещо згодом переведений до так званої Медвежої Гори (нині Медвеж'єгорськ), де була театральна сцена і не такі умови, як на островах. Режисер прагнув втілити в життя свій творчий задум — до 100-річчя з дня народження О.С. Пушкіна поставити в табірному театрі „Скупого лицаря”, але це тривало недовго [42].

Улітку 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області засудила одним списком 1825 осіб Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. У списку значилося і прізвище Леся Курбас. Вирок був виконаний восени цього ж року в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Республіка Карелія, РФ).

У свідоцтві виданій вдові В. Чистяковій вже через кілька років після смерті її чоловіка значилося, що Курбас помер 15 листопада 1942 р. від „крововиливу у мозок”. Реабілітований 31 січня 1957 р. за відсутністю складу злочину [43].

Крушельницький Антін Владиславович (псевдоніми і криптоніми — Антін Володиславич, Л. Журбенко, Педагог, Не педагог, Спокійненський, А.К., та ін.) — письменник, критик, редактор, видавець, перекладач, педагог, громадський і політичний діяч. Народився 1878 р. у м. Ланьцуг (нині Жешувське воєводство, Польща). Навчався в Перемишльській (нині м. Пшемисль, Польща) гімназії, по закінченню якої 1898 р. вступив до Львівського університету на філософський факультет. 1899 р. видав першу збірку оповідань „Пролетарі”, почав писати на педагогічні теми. Активний діяч самостійницької групи „Молода Україна” та Української радикальної партії. Друкувався в „Літературно-науковому віснику” (1900–1913 рр.) та газеті „Буковина” (1901 р.). Займався педагогічною діяльністю у Станіславі, Коломиї, Стрию, Ужгороді, Рогатині, Ярославі, де працював викладачем та директором гімназії. Один із відомих діячів культурно-освітнього руху в Галичині наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., брав активну участь у заснуванні осередків „Просвіти” та спортивних філій молодіжних товариств „Січей” і „Соколів”, виступив з ініціативою створення педагогічного товариства „Учительська громада”. 1915 р. обраний бургомістром м. Городенка. В роки української революції 1917–1921 рр. у 1918 р. став членом Української національної ради ЗУНР, від квітня 1919 р. очолював Міністерство освіти УНР за часів Директорії в уряді Б. Мартоса. З 27 жовтня 1919 р. змушений емігрувати до Відня, де займався в основному літературною діяльністю. У 1928 р. повернувся в Галичину. 1929–33 рр. редагував журнал радянськфільського спрямування „Нові шляхи” і „Критика” (1933 р.). З часу перебування в Західній Україні зазнавав постійних переслідувань з боку польських властей. У травні 1934 р. на запрошення уряду УСРР переїхав з родиною до Харкова. Прийняв радянське громадянство, отримав посаду в редакції „Української радянської енциклопедії”.

Невдовзі, після арешту його синів Тараса і Івана у листопаді 1934 р. А. Крушельницький був заарештований з іншими двома синами і донькою за звинуваченням у контрреволюційно-терористичній діяльності. На судовому процесі 13–15 грудня 1934 р. Тарас та Іван Крушельницькі разом із відомими

письменниками Г. Косинкою, Д. Фальківським. О. Влизьким звинувачені у керівництві підпільною націоналістичною організацією, зв'язках з ОУН, були засуджені до смертної кари і 17 грудня 1934 р. розстріляні. А. Крушельницький після перегляду його справи в березні 1935 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі в таборах суворого режиму з конфіскацією майна. Покарання відбував на Соловках. 23 жовтня 1937 р. трійка УНКВС по Ленінградській області засудила його (на той час психічно хворого), його синів — Остапа і Богдана, доньку — Володимиру у числі 1825 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. Літературна спадщина А. Крушельницького — десятки прозових творів, п'єс, перекладів, літературно-критичних та науково-педагогічних праць, публіцистичних статей, рецензій — і саме ім'я були на довгі роки вилучені з українського літературного процесу. Посмертно реабілітований у жовтні 1957 р. [44]

Пилипенко Борис Кузьмич — український художник, етнограф, мистецтвознавець. Народився 1892 р. у Чернігові. Після закінчення Чернігівської гімназії в 1911 р. вступив на юридичний факультет до Київського університету Св. Володимира, який закінчив в 1918 р. Матеріальні нестатки змушували постійно шукати заробітків, він працював у банку, у статистичному бюро Чернігівського губернського земства. Наукову роботу розпочав у Чернігівській вченій архівній комісії під керівництвом В.Л. Модзалевського, де збирав матеріали про українське народне мистецтво, знімаючи копії з хатніх розписів, орнаментів керамічних виробів, вишивок, килимів, упорядковував архів Музею В. Тарновського. Член Чернігівського товариства художників (1912 р.), як художник яскраво вираженого етнографічного напрямку брав участь у багатьох художніх виставках [45]. В 1920 р. інструктор Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, багато зробив для створення Чернігівського етнографічного музею, з 1922 р. став його завідувачем. Брав участь у в організації Чернігівського музею культів, який сформувався на базі збірок єпархіального „древнехранилища” та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Після злиття музейних осередків міста в єдиний Чернігівський державний музей Б.К. Пилипенко до початку 1926 р. був завідувачем етнографічним відділом. Досліджував пам'ятки Батурина, Любича, Сосниці, Чернігова, сіл Городянського повіту, зокрема народного дерев'яного зодчества, шиття, вивчав виготовлення писанок, історію кустарних промислів, іконографію гетьмана України І. Мазепи [46]. В активі Б. Пилипенка — вивчення ярмарок, обслідування чернігівських печер, підготовка описів і креслень найбільш визначних культурних пам'яток, в 1925 р. видання альбому „Ксилографюри Чернігівського державного музею”. Керівник етнографічної секції Чернігівського наукового товариства (1923-1925 рр.), успішно працював на освітянській ниві [47].

У 1926 р. переїхав до Харкова, де очолив відділ побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею ім. Артема у Харкові. Восени 1926 р. Б.К. Пилипенко став аспірантом етнологі — краєзнавчої секції кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія, при допомозі якого активізував власну наукову роботу і був затверджений науковим співробітником кафедри. Поєднував

наукову роботу з громадськими обов'язками. В 1926–1927 рр. він обраний головою Харківської філії Асоціації художників Червоної України (1926–1927 рр.), з квітня 1928 р. — очолив президію цієї творчої організації. Автор праць: „Нові печери Чернігівщини” (1928 р.), „Еволюція млина та млинарства на Чернігівщині” (1930 р.), основу якої стала наукова робота на тему „Млинарство на Чернігівщині”, підготовлена під керівництвом Д. Багалія.

З 1927 р. повернувся до музейної діяльності, яка завжди цікавила вченого. Він — завідувач етнографічного відділу Харківського історико-художнього музею, 1929–1933 рр. — співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві. Діапазон його інтересів надзвичайно широкий. В кінці 1920-х років він захопився дослідженням скла й історією його виробництва, брав участь у дослідженні промисловості України. Особисто виїздив в польові експедиції. За 40 днів 1932 р. експедиція на чолі з Б.К. Пилипенком обстежила 112 населених пунктів Правобережного Полісся, пройшовши відстань в 2518 км. Члени експедиції зібрали цінні відомості з історії місцевої промисловості, техніки, окремих підприємств, придбано для музею 475 експонатів, низку архівних документів, виготовлено 359 креслень та фотографій пам'яток [48].

Заарештований 25 лютого 1933 р. і звинувачений в участі в міфічній Українській військовій організації, в 1934 р. за недоведеністю складу злочину звільнений з в'язниці під підписку про невиїзд з Києва. В липні 1934 р. його справа взагалі була припинена. Поновився на роботі у Київському історичному музеї, 1934-1935 рр. — співробітник Всеукраїнського музейного містечка. Вдруге заарештований у квітні 1935 р. і звинувачений у проведенні підпільної терористичної діяльності з метою створення самостійної Української держави з фашистським ладом, підготовкою терористичних актів проти партійних і державних діячів України, назвавши в числі перших можливих жертв П.П. Постишева та С.В. Косіора. Засуджений Військовим трибуналом Київського військового округу від 14 лютого 1936 р. до семи років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі. 9 жовтня 1937 р. судова трійка УНКВС Ленінградської області засудила Б.К. Пилипенка до розстрілу. Розстріляний в урочищі Сандормох[49].

Підмогильний Валеріан Петрович — український письменник і перекладач. Народився 1901 р. в с. Чаплі на Катеринославщині. Після закінчення Катеринославського реального училища вступив на математичний факультет Київського університету, але через нестатки не зміг завершити навчання. Працював учителем, підробляв у секції художньої пропаганди губернського відділу народної освіти в Павлограді. У 1921 р. переїхав до Києва. Працював бібліотекарем Книжкової палати, вчителем у залізничній школі, редактором видавництва „Книгоспілка”. З 1926 р. вступив до творчих об'єднань „Ланка”, „Марс”. Брав участь у виданні літературного альманаху „Вир революції” (1921 р.), друкувався в „Жовтні”, журналах „Нова громада”, „Життя й революція”. В 1920-х належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-1924 рр.), „Ланка” та „МАРС”. Підмогильний — один із найвизначніших українських новелістів ХХ ст. Автор збірок оповідань: „В епідемічному бараці” (1922 р.), „Повстанці і інші опові-

дання” (1923 р.), „Військовий літун” (1924 р.), „Третя революція” (1926 р.) та ін., в яких відтворював революційні події в Україні, долю українського села в період „воєнного комунізму”, голод 1921-1922 рр., повоєнне життя української інтелігенції. Вершиною творчості письменника вважається роман „Місто” (1928 р.), присвячений висвітленню складних взаємин міста й села в 1920-х роках. Роман зазнав різких звинувачень з боку офіційної критики у зневазі нової культури і свідомому протиставленні села місту. У 1930 р. вийшов останній твір В. Підмогильного — роман „Невеличка драма”. Спільно з Є. Плужником Підмогильний уклав словник „Фразеологія ділової мови” (1926 р.).

В умовах наступу ідейно-політичної реакції, коли від письменників вимагали писати на теми класової боротьби в усіх сферах життя, творчість В. Підмогильного перетворилася на об’єкт критики як „шкідницька література”. Письменника відмовлялися друкувати, вивели з редколегії часопису „Життя і революція”. Єдине, що залишалося — це переклади О. Бальзака, Д. Дідро, Г. Мопассана, А. Франса та ін., які відіграли значну роль у розвитку української літературної мови 1920-х років [50]. Заарештований 8 грудня 1934 р. в будинку творчості „Слово” під Харковом. Остання праця „Повість без назви” — залишилася незавершеною. За справою так званої контрреволюційної боротьбистської організації разом з В. Підмогильним проходили Микола Куліш, Євген Плужник, Григорій Епик, Василь Вражливий, Микола Любченко та ін. 28 березня 1935 р. Підмогильний та ще 14 чоловік були засуджені до 10 років позбавлення волі в соловецьких таборах [51]. 9 жовтня 1937 р. ухвалено рішення про розстріл особливою нарадою УНКВД по Ленінградській області [52]. Посмертно реабілітований у серпні 1956 р. [53]

Плужник Євген Павлович (літ. псевд. Кантемірянин) — український поет. Народився 1898 р. у слободі Кантемирівка Богучарського повіту Воронежської губернії (тепер Кантемирівський р-н, Воронежська обл. РФ). Деякий час навчався у Воронежській гімназії, з якої виключений за участь у нелегальних гуртках. Пізніше навчався у Ростові, Києві — зоотехнічному інституті, з 1921р. — у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка. Працював учителем на Полтавщині. Літературну діяльність розпочав на початку 1920-х років. Друкувався в журналах „Глобус”, „Нова громада”, „Червоний шлях”, „Життя й революція”. У середині 1920-х років видав перші поетичні збірки: „Дні” (1926 р.) і „Рання осінь” (1927 р.). Поезії Плужника притаманний глибокий ліризм, драматизм почуттів, майстерна поетична мова. Входив до літературних об’єднань АСПИС (1923–1924 рр.), „Ланка” та „МАРС”. Працював над „Антологією української поезії” (1930–1932 рр.), перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Шолохова та ін. Автор збірки поезій „Рівновага” (1933 р.), роману „Недуга” (1928 р.), п’єс: „Професор Сухороб” (1929 р.), „У дворі на передмісті” (1929 р.), „Болото”, віршованої п’єси „Змова в Києві”, спільно з В. Підмогильним уклав словник „Фразеологія ділової мови” (1926 р.). У 1934 р. заарештований НКВД і звинувачений у приналежності до націоналістичної терористичної організації. У березні 1935 р. разом з Г. Епіком, М. Кулішем, В. Підмогильним і В. Ковінською та ін. засуджений на 10 років ув’язнення. Є. Плужник хворів на туберкульоз і

табірні умови остаточно підірвали здоров'я видатного українського поета. Помер 2 лютого 1936 р. на Соловках [54]. Реабілітований у серпні 1956 р. [55]

Рудницький Степан Львович — український географ. Народився 1877 р. в місті Перемишлі (нині місто в Польщі) у Східній Галичині в родині учителя гімназії. У 1895 р. закінчив IV-ту гімназію у Львові й вступив на філософський факультет Львівського університету, де успішно студіював класичну та слов'янську філологію, германістику, географію, історію. Слухав лекції М. Грушевського та відомого географа А. Ремана. Після закінчення університету викладав географію в гімназіях Львова і Тернополя. Продовжував навчання у Львівському університеті, де він відвідував лекції з геології, мінералогії, зоології, ботаніки, астрономії тощо. В 1901 р. здобув науковий ступінь доктора філософії, в цьому ж році став членом НТШ, де займався підготовкою збірників „Математично — природописно — лікарської секції” [56]. Протягом 1903–1904 рр. спеціалізувався з географії і геології у Віденському університеті. В 1908–1918 рр. — доцент кафедри географії Львівського університету. В роки Першої світової війни працював в 1914–1915 рр. військовим географом при австрійському генеральному штабі і до 1917 р. жив у Відні. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р. С. Рудницький був заарештований польською владою і усунений з університетської кафедри та інтернований. В 1921–1922 рр. професор Академії зовнішньої торгівлі у Відні, 1921–26 рр. працював професором економічної географії Українського Вільного Університету у Празі, одним із організаторів якого був. Водночас був членом Географічного інституту ЧСР [57]. На початку 1926 р. на запрошення уряду УСРР повернувся в Україну і жив в Харкові і Києві. Займався науковою роботою. Спочатку він працював професором у Геодезичному і землеустрійному інституті, а також керівником секції географії і картографії Науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського ІНО (Інститут народної освіти до 1934 р., нині Харківський національний університет ім. Каразіна). Один із фундаторів Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, директором якого працював з жовтня 1927 р. до березня 1933 р. Приїзд С.Л. Рудницького був неприхильно сприйнятий керівництвом ВУАН, зокрема її віце-президентом С.О. Єфремовим, який упереджено ставився до учнів М.С. Грушевського, особливо вихідців з Галичини. Лояльне ставлення до радянської влади робило його ворогом в очах старої професури. Додавалася складна обстановка в Інституті географії та картографії, що створювалася інтригами учнів і аспірантів ученого. Він змушений був подавати у відставку з посади директора Інституту, але вона не приймалася. Внаслідок цих обставин С.Л. Рудницький мав наміри залишити радянську Україну і виїхати за кордон до Німеччини і працювати на будь-якій науковій посаді. Але цього не сталося із-за погіршення стану здоров'я [58]. У 1929 р. він цілком заслужено був обраний дійсним членом ВУАН. За таких складних обставин Рудницький зробив дуже багато для української географії та картографії. Завдяки підтримці Наркома освіти України М.О. Скрипника йшли підготовчі роботи по створенню Українського географічного музею при Українському географічному інституті, була складена карта

етнографічного розселення українського народу, яка була визнана недостатньо обґрунтованою статистичними даними [59].

С. Рудницький перший створив українську національну географію, підготував і видав низку праць, присвячених характеристиці всіх українських земель, перший опрацював українську географічну термінологію. Монографічні праці С. Рудницького присвячені морфології України, зокрема Українських Карпат. Учений написав понад 70 наукових праць і статей по географії, у тому числі з методики та історії географії, з історії України — за доби Козаччини [60].

21 березня 1933 р. за звинуваченням у причетності до Української військової організації С.Л. Рудницький був заарештований. Під шаленим тиском слідства С. Рудницький визнав свою належність до міфічної організації. Звівши на себе наклеп, С.Л. Рудницький не віддався беззастережно на поталу слідству. Він рішуче відкидав звинувачення у шпигунстві та зв'язках з німецьким консульством у Харкові, шкідництві та шпигунській діяльності в царині географії та особливо картографії.

23 вересня 1933 р. судова трійка при Колегії ДПУ України, розглянувши справу С.Л. Рудницького, прийняла ухвалу про позбавлення волі у місцях, підпорядкованих ОДПУ, терміном на п'ять років. 30 жовтня він був у супроводі спецконвою відправлений до Свирлагу ОДПУ в Лодейне Поле (Ленінградська обл.). Протягом 1933–1935 рр. перебував у Свирлазі, з 1936 р. відбував покарання на Соловках, де працював лікарем. Незважаючи на вкрай складні умови табірної життя, С. Рудницький продовжував наукову роботу і підготував два рукописи наукових досліджень: „Геонімія” (324 ст.) та „Ендогенна динаміка земної кори” (1200 ст. з малюнками, кресленнями), які були конфісковані, після звернення до начальника Головного управління таборів НКВС СРСР за вказівкою керівника ГУЛАГу частину рукописів було повернуто С.Л. Рудницькому [61].

Восени 1937 р. С. Рудницький, термін покарання якого вичерпувався навесні 1938 р., чекав звільнення. 9 жовтня 1937 р. його разом з групою „українських буржуазних націоналістів” у позасудовому порядку особливою трійкою УНКВС Ленінградської області було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок було виконано 3 листопада 1937 р. — рівно за місяць до 60-річчя науковця [62].

Филипович Павло Петрович — український поет і літературознавець. Народився 1891 р. у с. Кайтанівка Звенигородського повіту Київської губернії (нині Катеринопільський р-н Черкаської обл.). Навчався у Златопільській гімназії та у Колегії Павла Галагана у Києві, по закінченню якої вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Паралельно отримував освіту на правознавчому факультеті. Перші праці почав друкувати російською мовою у 1910 р. під псевдонімом П. Зорев у журналах: „Вестник Европы”, „Заветы”, „Куранты”. Ранні поезії позначені впливом символізму. Публікувався у збірнику „Музагет”, що об'єднував поетів-символістів. Перша значна наукова праця — „Жизнь и творчество Е. Баратынского” (1917 р.). З 1917 р. — приват-доцент Київського університету, 1920-1933 рр. — професор Інституту народної освіти (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Член комісії ВУАН зі складання біографічного словника

українських діячів, секретар історико-літературного товариства при ВУАН, редактор різних наукових збірок. Автор збірок поезій „Земля і вітер” (1922 р.), „Простір” (1925 р.). Належав до літературної групи неокласиків. Вважав, що для гармонійного розвитку національної літератури необхідне підґрунтя класичного світового письменства, не сприймав кон’юнктурної офіційної ідеологічної лінії в тогочасній поезії, виступав за підвищення культурного та художнього рівня літературних творів.

Поетична творчість П. Филиповича відзначається культурологічною насиченістю, осмисленням загальнолюдських етичних та естетичних цінностей. Здійснив переклади з французької мови Ш. Бодлера, П. Верлена, П.Ж. Беранже, з російської — твори Є. Баратинського, В. Брюсова, О. Пушкіна. Літературознавчі праці П. Филиповича присвячені західноєвропейській літературі, сучасному українському літературному процесу. П. Филипович — автор статей про О. Кобилянську, М. Коцюбинського, О. Олеся, Лесю Українку, І. Франка, представників молодшої української поезії: М. Рильського, Я. Савченка, М. Семенка, П. Тичину. Один із фундаторів сучасного шевченкознавства, автор спеціальних наукових досліджень: «Шевченко і романтизм» (1924 р.), «Шевченко і Гребінка» (1925 р.), «Шевченко і декабристи» (1926 р.), «До студіювання Шевченка та його доби» (1925 р.). Своїми працями заклав наукові основи українського літературознавства [63].

Восени 1934 р. заарештований органами НКВС, звинувачений у причетності до терористичної групи і засуджений до страти. 4 лютого 1936 р. вирок замінено на 10-річний термін ув’язнення у ВТТ [64]. Після перебування у сумнозвісній Медвежій Горі (Біломорсько-Балтійський канал), восени 1936 р. він був переведений до Соловецького табору. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області П.П. Филипович був засуджений до розстрілу [65].

Яворський Матвій Іванович — український історик. Народився 1884 р. (за ін. даними 1885 р.) у с. Корчми Сокальського повіту на Львівщині. Після закінчення гімназії навчався на юридичному факультеті Львівського університету, після закінчення якого в 1910 р. вивчав право у Віденському університеті. 1912 р. написав першу дослідницьку працю „Соціальні основи підліткової злочинності”, після захисту якої одержав ступінь доктора політичних наук [66]. Починаючи з 1902 р. М. Яворський брав активну участь у національному русі української громадськості Східної Галичини, який був спрямований проти галицьких москвофілів і польської шляхти. Належав до Русько-Української радикальної партії. У роки Першої світової війни служив в австрійській армії: 1914–16 рр. — хорунжий 34-го австрійського піхотного полку, з 1917 р. — військовий перекладач, працював у штабі військового уповноваженого австрійського уряду при Українській Центральній Раді, згодом — при уряді гетьмана П. Скоропадського. Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у листопаді 1918 р. повернувся до Галичини, служив у військовій жандармерії Української галицької армії (УГА) [67]. Належав до числа офіцерів, які готували перехід УГА на бік Червоної армії й створення Червоної Української

галицької армії (ЧУГА), але через хворобу безпосередньої участі у переговорах не брав. Після одужання його було призначено начальником політшколи червоних старшин у Києві. У квітні 1920 р. М.І. Яворський вступив до лав більшовицької партії. На початку травня 1920 р. виїхав до Москви, згодом — до Казані, де перебували запасні частини Червоної армії. Наприкінці серпня 1920 р. повернувся в Україну. Викладав в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі у Харкові. Протягом 1921–1922 рр. — уповноважений Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. — Комуністична партія Західної України) при ЦК КП(б)У. У кінці 1922 р. при Укрголовпрофосвіті Наркомосу України було створено Інститут марксизму і марксознавства, куди на кафедру історії української культури перейшов працювати М.І. Яворський [68]. 1924 р. призначений заступником, 1926–1929 рр. — в.о. завідувача Управління науковими установами в Україні (Укрнаука) при Наркоматі освіти УСРР. Один із організаторів Українського товариства істориків-марксистів. Яворський першим з українських істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму [69].

Автор перших в українській історіографії марксистських підручників з історії України, праць з історії громадських рухів та революції в Україні, численних статей в спеціалізованих журналах. Яворський вів боротьбу проти „української буржуазної історіографії”, головним чином проти школи М. Грушевського. У грудні 1928 р. Яворському надано ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації за опублікованими працями. 1928 р. розпочалася критика Яворського російськими істориками-марксистами, зокрема М. Покровським, за „націоналістичні перекопання”. Його було звинувачено у підміні класового підходу „формально-націоналістичним”, запереченні ним існування великої української буржуазії, надання українській соціал-демократії революційних рис, недооцінці діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. Боротьба з „яворщиною” стала одним з напрямів ліквідації української національної історіографії в УСРР. У червні 1929 р. М.І. Яворський обраний дійсним членом ВУАН. У лютому 1930 р. виключений з партії та звільнений від обов’язків у ВУАН. Виїхав з України до Ленінграда, де був у 1931 р. заарештований органами ГПУ. Був звинувачений в належності до неіснуючої організації „Українського національного центру”, який нібито являв собою „блок українських антирадянських партій, окремих груп, формувань та колишніх членів контрреволюційного уряду в Україні — Центральної Ради”. 7 лютого 1932 р. у судовому засіданні Колегії ОГПУ М.І. Яворський був засуджений до 6 років позбавлення волі. Покарання відбував у Соловецьких таборах.

Для М.І. Яворського ув’язнення на Соловках стало тяжким випробуванням. Під час ув’язнення виступав з різкою критикою комуністичної партії і її керівника Йосипа Сталіна за їх злочинну політику, зокрема до українців. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області М.І. Яворський був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу — за „націоналістичну й антирадянську діяльність серед в’язнів”. 3 листопада того ж року був страчений [70]. Реабілітований в 1989 р. [71]

Розслідування злочину тоталітарного режиму, скоєного над українською інтелігенцією й приховуваного понад 70 років, проводять українське і російське товариства «Меморіал». Вивчаються архіви, проводяться розкопки на місці трагедії.

На сучасному етапі досліджень в урочищі Сандормох виявлено понад сто братських могил, в яких поховано понад 1111 громадян, які були етаповані із Соловецького табору до Карелії. До пункту призначення їх не довели. Розстріляли на етапі [72].

Пам'ятне місце розстрілу, розташоване в районі 19-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ — Повенець. Зафіксовано 150 ям, розміром 4х4 м, в яких здійснювалися масові поховання жертв політичних репресій [73], де тепер знаходиться меморіальне кладовище. На кладовищі збудовано і освячено православну каплицю на честь Георгія Побідоносця. Неподалік від неї хрест, пов'язаний вишитим рушником — данина пам'яті представників української інтелігенції — учасників акції „Покаяння”, проведеної в 1997 р.

Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлено гранітну брилу з барельєфом (скульптор Г. Салтун) і написом: «Люди, не убивайте друг друга» [74].

Примітки:

1. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 30–31.

2. Во отца Оксана моря... Книга паломника Соловецкой обители. — Спасо-Преображенский Соловецкий Ставропигиальный мужской монастырь. — Общество сохранения літературного насліддя — М., 2008. — С. 118.

3. Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. — С. 10.

4. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 25–28.

5. Там само. — С. 79.

6. „Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К.: 2003. — С. 138, 149.

7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: 1997. — С. 126.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 432.

9. Там само. — С. 435.

10. Там само. — С. 438.

11. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х–початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 18.

12. Там само. — С. 20.

13. Там само. — С. 21.

14. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 457.

15. Там само. — С. 459–460.
16. Там само — С. 472.
17. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 52.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 473–474.
19. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К. : "ЕксОб", 2001. — С. 39.
20. Там само. — С. 69.
21. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 474–475; Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 77.
22. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х–початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 44–45.
23. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М. Зеров. Доля і книги . — К.: „Час”, 1990. — С. 7.
24. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2005 — Т. 3: — С. 354.
25. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М.Зеров. Доля і книги. — К.: „Час”, 1990 — С. 9.
26. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2005 — Т. 3: — С. 354.
27. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М.Зеров. Доля і книги . — К.: „Час”, 1990. — С. 18.
28. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 38, 315.
29. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 3. К.: Вид-во „Сфера”, 1999. — С. 370–371.
30. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 35–36.
31. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. К.: Вид-во „Сфера”, 1998. — С. 263–264.
32. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 137, 172.
33. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К. : "ЕксОб", 2001. — С. 99.
34. Там само. — С. 100.
35. Там само. — С. 101.
36. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 62.
37. Герасимова Г.П. Ірчан Мирослав // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2005 — Т.3 : — С. 535–536.

38. Герасимова Г.П. Куліш Микола // Енциклопедія історії України. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 2008. — С. 466–467; Довідник із історії України. — К.: Генеза, 2002. — С. 381.
39. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008 — Т. 5. — С. 514.
40. Довідник з історії України (А - Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 384.
41. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 63.
42. Там само. — С. 38.
43. Герасимова Г.П. Курбас Лесь // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5. — С. 514–516.
44. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 377; Герасимова Г.П. Крушельницький Антін Владиславович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5. — С. 425–427.
45. Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією (Б.К. Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 239.
46. Енциклопедія українознавства. — Т. 6. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1996. — С. 2045.
47. Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією (Б.К. Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 240.
48. Там само. — С. 242.
49. Верба І. Пилипенко Борис Кузьмич // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 573–574; Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією (Б.К. Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 243.
50. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 578.
51. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 95.
52. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. — К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 178.
53. Там само. — С. 316.
54. Довідник з історії України (А - Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 583–584.
55. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. — К.: Вид-во „Сфера”, 1998. — С. 88–89.

56. Кубийович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1998. — С. 2631–2632.
57. Нестуля О.О. Фундатор української географічної науки (С.Л.Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ : Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 122.
58. Там само. — С. 124.
59. Там само. — С. 125.
60. Кубийович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1998. — С. 2632.
61. Нестуля О.О. Фундатор української географічної науки (С.Л. Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 127.
62. Там само. — С. 128.
63. Роздольська І. Филипович Павло Петрович // Довідник з історії України. — Видання друге, доопрацьоване і доповнене. — К.: „Генеза”, 2002. — С. 996.
64. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 46.
65. Там само. — С. 188.
66. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — 565.
67. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.
68. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — С. 584–585.
69. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.
70. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — С. 568
71. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.
72. Лесь Танюк. Етичні колізії на звуженій сцені (з уроків Розстріляного Відродження). — Режим доступу: <http://memorial.org.ua/education/frameset.htm>
73. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 28–29.
74. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 69.